

An Investigation into the Impact of Sabalan's Natural Features on Surrounding Human Settlements

Habib Shahbazi Shiran¹, Shadi Jabbarpour^{2*}

1.Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

2.MSc Student, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

Received Date: 26 January 2025

Accepted Date: 28 April 2025

Abstract

Background and Objective: Mount Sabalan, the second highest peak in Iran (with an elevation of 4,811 meters) and one of the most significant natural features of Ardabil Province, has played a decisive role in the formation of ancient civilizations in the region. Not only is it the tallest peak in northwestern Iran, but it is also considered one of the key centers for the emergence of early civilizations in this area. This study investigates the impact of Sabalan's unique characteristics—including its water resources (hot springs and the Qarasoo River), fertile volcanic soils, and strategic location—on the spatial distribution patterns of archaeological settlements in Ardabil Province.

Methodology: Data analysis was carried out using Geographic Information Systems (GIS) and comparative methods. The present study employed field surveys, spatial analyses, and archival research to examine 20 significant archaeological sites in Ardabil Province, including Yeri City (Meshginshahr), the archaeological areas of Sarein, and the historical Qahqaha Castle complex.

Findings and Conclusion: The results show that more than 80% of the archaeological settlements in Ardabil Province are located within a 40-kilometer radius of Mount Sabalan. The fertile soils on the eastern slopes of the mountain played a crucial role in the development of ancient agriculture in the region. The research demonstrates that Sabalan's natural features—especially access to water resources (the Qarasoo River and hot springs), fertile lands, and natural defensive positioning were key factors in the site selection of ancient settlements. Additionally, evidence suggests that the mountain's ritual significance also influenced settlement patterns. This study highlights that Sabalan's environmental conditions significantly contributed not only to the initial attraction of human communities but also to the continuity and advancement of civilizations in the region.

Keywords: Sabalan Mountain, Archaeological Settlements, Natural Geography, Archaeology, Northwestern Iran, Ardabil.

* Corresponding Author Email: shadyasali21@gmail.com

Cite this article: Shahbazi Shiran, H. and Jabbarpour, S. (2026). An Investigation into the Impact of Sabalan's Natural Features on Surrounding Human Settlements. *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 7(1), 152-162.

شاپا: ۰۷۶۴-۲۷۸۳

دوره ۷، شماره ۱، شماره پیاپی ۲۳، بهار ۱۴۰۵

Journal Homepage <https://www.srds.ir/>
<https://www.srds.ir/article/219992.html?lang=fa>

بررسی تأثیر ویژگی های طبیعی کوه سبلان بر الگوهای مجتمع های زیستی استان اردبیل

حبیب شهبازی شیران^۱، شادی جبارپور^{۲*}

۱. دانشیار، گروه باستان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه باستان شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

چکیده

مقدمه و هدف: کوه سبلان به عنوان دومین قله مرتفع ایران (با ارتفاع ۴۸۱۱ متر) و یکی از مهم ترین عوارض طبیعی استان اردبیل، نقش تعیین کننده ای در شکل گیری تمدن های باستانی این منطقه داشته است. این کوه نه تنها بلندترین قله شمال غرب ایران است، بلکه یکی از کانون های مهم شکل گیری تمدن های باستانی در این منطقه محسوب می شود. این پژوهش به بررسی تأثیر ویژگی های منحصربه فرد سبلان شامل منابع آبی (چشمه های آبگرم و رودخانه قره سو)، خاک های حاصلخیز آتشفشانی و موقعیت استراتژیک بر الگوی پراکندگی استقرارهای باستانی در استان اردبیل می پردازد.

روش شناسی: تحلیل داده ها با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) و روش های تطبیقی انجام شده است. مطالعه حاضر با استفاده از روش های میدانی، تحلیل های مکانی و مطالعات کتابخانه ای، به بررسی ۲۰ محوطه باستانی شاخص در استان اردبیل از جمله شهر یئری (مشکین شهر)، محوطه های باستانی سرعین و مجموعه تاریخی قلعه قهقهه پرداخته است. **یافته ها و نتایج:** نشان می دهد که: بیش از ۸۰٪ استقرارهای باستانی استان اردبیل در شعاع ۴۰ کیلومتری سبلان قرار دارند. و خاک های حاصلخیز دامنه های شرقی سبلان نقش کلیدی در توسعه کشاورزی باستانی منطقه داشته اند. نتایج تحقیق نشان می دهد که عوامل طبیعی سبلان به ویژه دسترسی به منابع آب (رودخانه قره سو و چشمه های آبگرم)، زمین های حاصلخیز و موقعیت دفاعی طبیعی، نقش کلیدی در مکان گزینی استقرارهای باستانی داشته اند. همچنین، شواهدی از تأثیر جنبه های آیینی کوه بر الگوی استقرارها مشاهده شده است. این مطالعه نشان میدهد که شرایط محیطی سبلان نه تنها در جذب جوامع انسانی، بلکه در تداوم و توسعه تمدن های منطقه تأثیر بسزایی داشته است.

کلید واژه ها: کوه سبلان، استقرارهای باستانی، جغرافیای طبیعی، باستان شناسی، شمال غرب ایران، اردبیل.

* نویسنده مسئول : shadyasali21@gmail.com

ارجاع به این مقاله: شهبازی شیران، حبیب و جبارپور، شادی. (۱۴۰۵). بررسی تأثیر ویژگی های طبیعی کوه سبلان بر الگوهای مجتمع های زیستی استان اردبیل. فصلنامه مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه ای، ۷(۱)، ۱۵۲-۱۶۲.

مقدمه و بیان مسأله

ویژگی های طبیعی کوه سبلان از دیرباز عامل مهمی در شکل دهی به الگوهای استقرار انسانی در استان اردبیل بوده است. این کوه با ساختار زمین شناسی آتشفشانی خود، مجموعه ای از شرایط طبیعی چون خاک های آتشفشانی حاصلخیز، منابع آبی غنی، چشمه های آبگرم، مراتع گسترده و اقلیم متنوع را ایجاد کرده که هر یک به نوعی در تسهیل یا محدودسازی فعالیت های انسانی در دوره های باستانی مؤثر بوده اند.

وجود رودخانه های دائمی همچون قره سو و بالهارود، چشمه های آبگرم معدنی در دامنه های مختلف، و پوشش گیاهی مناسب برای دامداری و کشاورزی از جمله مهم ترین ویژگی هایی است که سکونت در پیرامون سبلان را برای جوامع باستانی جذاب ساخته است. همچنین، شرایط توپوگرافی ناهموار و ارتفاعات طبیعی این منطقه، فرصت هایی برای انتخاب مکان های دفاعی و ساخت استقرارگاه های امن فراهم کرده اس (مقدم، ۱۳۹۲).

کوه سبلان به عنوان دومین قله مرتفع ایران با ارتفاع ۴۸۱۱ متر از سطح دریا، در شمال غرب کشور و در استان اردبیل واقع شده است. این کوه آتشفشانی نیمه فعال نه تنها یکی از برجسته ترین ویژگی های جغرافیایی این منطقه محسوب می شود، بلکه در تاریخ فرهنگی و باستان شناسی ایران نیز جایگاه ویژه ای دارد. ویژگی های طبیعی و جغرافیایی سبلان، شامل منابع آبی فراوان، خاک حاصلخیز، دامنه های وسیع و موقعیت استراتژیک، موجب شده اند که این کوه و اطراف آن به یکی از کانون های مهم استقرار جوامع باستانی تبدیل شود. در دوران های مختلف تاریخی، انسان ها از ویژگی های محیطی این منطقه بهره برداری کرده و سکونتگاه های متعدد و متنوعی را در دامنه های کوه سبلان و اطراف آن ایجاد کرده اند. این استقرارها نه تنها به دلیل منابع آبی و خاک های مناسب برای کشاورزی، بلکه به دلیل موقعیت دفاعی طبیعی که کوه سبلان به آن ها می بخشید، در طول تاریخ پابرجا و مستمر بوده اند. از جمله مهم ترین محوطه های باستانی منطقه می توان به شهر یثری، قلعه قهقهه و تپه های باستانی نیر و سرعین اشاره کرد که هر یک نمایانگر مراحل مختلف توسعه جوامع انسانی در این منطقه هستند.

وجود منابع آبی مانند رودخانه ها و چشمه های آبگرم، به ویژه رودخانه قره سو که از دامنه های سبلان سرچشمه می گیرد، باعث شده است که منطقه از نظر کشاورزی و تأمین آب شرب برای ساکنان آن از اهمیت ویژه ای برخوردار باشد. در کنار این ویژگی های طبیعی، موقعیت کوه سبلان در نزدیکی مسیرهای تجاری و ارتباطی نیز عامل مهمی در توسعه استقرارهای انسانی در این ناحیه بوده است. علاوه بر این، باورهای آیینی و اسطوره ای که کوه سبلان در تاریخ و فرهنگ مردم منطقه داشته است، از دیگر عوامل تأثیرگذار بر انتخاب مکان های سکونت بوده اند. هدف این تحقیق بررسی تأثیر ویژگی های طبیعی سبلان، شامل منابع آبی، خاک های حاصلخیز، موقعیت دفاعی و اقلیم منطقه، بر شکل گیری و توزیع استقرارهای باستانی در اطراف آن است. در این پژوهش، محوطه های باستانی شاخص در منطقه نظیر شهر یثری، قلعه قهقهه و تپه های باستانی نیر و سرعین مورد بررسی قرار گرفته اند. داده های این تحقیق از طریق روش های میدانی، مطالعات کتابخانه ای و تحلیل داده ها با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) جمع آوری شده اند. تحلیل ها نشان می دهند که علاوه بر شرایط طبیعی، ویژگی های فرهنگی و اجتماعی جوامع انسانی نیز در انتخاب محل سکونت در این منطقه تأثیرگذار بوده است.

این مطالعه همچنین به بررسی این موضوع می پردازد که چگونه جغرافیای طبیعی و موقعیت استراتژیک سبلان نه تنها در جذب جوامع انسانی نقش داشته است، بلکه در تداوم و توسعه تمدن های منطقه نیز اثرگذار بوده است. به عبارت دیگر، ویژگی های طبیعی کوه سبلان به ویژه دسترسی به منابع آبی و موقعیت دفاعی طبیعی، زمینه ساز شکل گیری جوامع پایدار در اطراف این کوه شده اند که در طول تاریخ، در مسیر تکامل فرهنگی و اجتماعی منطقه نقش مهمی ایفا کرده اند.

۱- منابع طبیعی سبلان (آبگرم ها، خاک حاصلخیز، مراتع) چه نقشی در شکل گیری نظام های اقتصادی و معیشتی ساکنان باستانی استان اردبیل ایفا کرده اند؟ ۲- موقعیت استراتژیک کوه سبلان چگونه در انتخاب مکان استقرارگاه های دفاعی و نظامی دوران تاریخی استان اردبیل تأثیرگذار بوده است؟ ۳- چشمه های آبگرم سبلان چه نقشی در جذب جوامع انسانی در دوران باستان داشته اند؟ ۴- آیا نزدیکی به کوه سبلان موجب شکل گیری محوطه های مذهبی یا آیینی در دوران باستان شده است؟

پیشینه پژوهش

عباس‌نژاد (۱۳۹۴) در پژوهش‌های خود نشان داده‌اند که مطالعه عوامل طبیعی در الگوهای استقرار از مباحث بنیادی باستان‌شناسی و جغرافیای انسانی محسوب می‌شود. این محققان تأکید می‌کنند که منابع آب، موقعیت جغرافیایی و شرایط توپوگرافی نه تنها در معیشت جوامع، بلکه در تحولات فرهنگی و اجتماعی نیز تأثیر مستقیم داشته‌اند. مقصودی (۱۳۹۳) این دیدگاه را با شواهدی از مناطق کوهستانی ایران تکمیل کرده است.

در مورد منطقه سبلان، علیزاده (۱۳۹۵) در تحقیقات میدانی خود ثابت کرده که ویژگی‌های منحصر به فرد این کوه از جمله چشمه‌های آبگرم، رودخانه قره‌سو و خاک آتشفشانی، آن را به کانون جذب جوامع پیشاتاریخی تبدیل کرده است. این یافته‌ها با بررسی‌های راشد (۱۳۹۱) در محوطه‌هایی مانند شهر یثری و قلعه قهقهه تأیید شده‌اند. مطالعات اخیر اسمیت (۲۰۲۲) نیز نشان می‌دهد که چنین محیط‌های کوهستانی در سراسر خاورمیانه نقش مشابهی در جذب استقرارها داشته‌اند.

اسفندیاری و نظافت‌تکله (۱۴۰۳) در پژوهش خود با استفاده از مدل‌های بریلها و زوروس به شناسایی ظرفیت‌های ژئومورفولوژیکی و ژئوتورمالی استان اردبیل پرداخته‌اند. نتایج آن‌ها نشان داد که ارتفاعات سبلان به‌طور مستقیم بر قابلیت‌های ژئوتوریستی، علمی و گردشگری مناطق پیرامونی به‌ویژه مشگین‌شهر و سرعین تأثیر گذاشته است. این پژوهش بیان می‌دارد که تفاوت‌های طبیعی میان نواحی مختلف استان، ریشه در ساختار زمین‌شناسی و تنوع مورفولوژیکی دارد که از سبلان نشأت می‌گیرد و این ویژگی‌ها می‌تواند در تبیین مکان‌یابی استقرارهای انسانی نیز راهگشا باشد.

مددی، نورزاده و نظافت‌تکله (۱۴۰۴) نیز با تمرکز بر پتانسیل ژئومورفولوژیکی محورهای بولالار و صائین در شهرستان نیر، تأکید کرده‌اند که تنوع لندفرم‌ها، منابع آبی متعدد از جمله چشمه‌های آبگرم و نزدیکی به رودخانه‌های بالیخلوچای و نیرچای، شرایطی فراهم کرده که مناطق دامنه جنوبی سبلان به‌عنوان مراکز جذاب برای استقرارهای انسانی در گذشته و حال محسوب شوند. آن‌ها نتیجه می‌گیرند که ویژگی‌های طبیعی منطقه، به‌ویژه فعالیت‌های آتشفشانی پیشین و لندفرم‌های حاصل از آن، از عوامل اصلی جاذب برای سکونتگاه‌های انسانی بوده‌اند.

همچنین در پژوهشی دیگر پیرامون قابلیت‌های طبیعی نیر، به ارتباط مستقیم میان شرایط اکولوژیکی منطقه و میراث باستان‌شناسی آن مانند تپه‌های تاریخی نیر اشاره شده و نقش عوامل جغرافیایی در انتخاب محل سکونت‌های باستانی در جنوب سبلان تأیید گردیده است.

از منظر دفاعی، ارتفاعات طبیعی مانند سبلان، مزیت‌های امنیتی مهمی ایجاد می‌کرده‌اند. تحلیل‌های ژئومورفولوژیکی آن‌ها نشان می‌دهد که قلعه قهقهه به عنوان مصداقی روشن از معماری دفاعی تطبیقی با محیط کوهستانی قابل تحلیل است.

از منظر فرهنگی و آیینی نیز، سبلان در باورهای جوامع کهن منطقه جایگاه ویژه‌ای داشته است. بر اساس یافته‌های راشد (۱۳۹۱)، کوه‌ها به عنوان مکان‌های مقدس در ذهنیت فرهنگی اقوام باستانی جای داشته‌اند و کوه سبلان نیز به دلیل ویژگی‌های طبیعی منحصر به فرد خود، بستر مناسبی برای انجام آیین‌های مذهبی و شکل‌گیری محوطه‌های آیینی به شمار می‌رفته است. این تقدس فرهنگی در شکل‌گیری محوطه‌هایی مانند شهر یثری که دارای ساختارهای آیینی است، بازتاب یافته است. با وجود این، باید تأکید کرد که بخش عمده‌ای از مطالعات پیشین عمدتاً به صورت مجزا به یکی از ابعاد محیطی یا فرهنگی پرداخته‌اند و پژوهشی که به طور جامع، نظام‌مند و تلفیقی، کلیه عوامل طبیعی و تأثیر آن‌ها بر الگوهای استقراری استان اردبیل را در پیوند با کوه سبلان تحلیل کند، کمتر به چشم می‌خورد. از این‌رو، تحقیق حاضر با هدف پر کردن این خلأ علمی و ارائه تحلیلی چندوجهی از ارتباط میان ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان و الگوهای استقراری در این منطقه طراحی شده است.

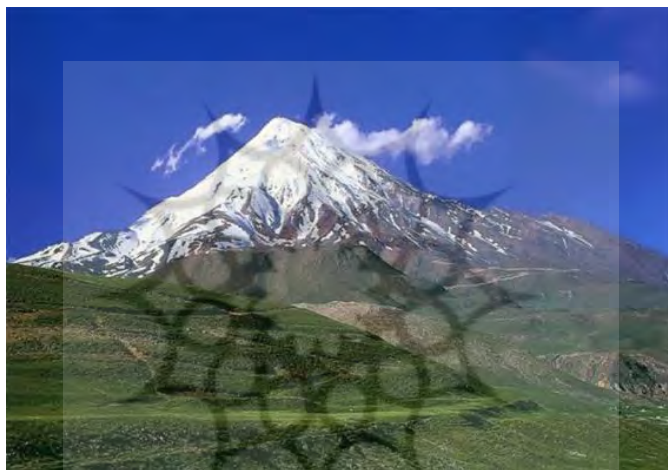
با وجود این پژوهش‌های ارزشمند، همانطور که جانسون (۲۰۲۳) در مرور سیستماتیک خود اشاره کرده، هنوز مطالعات یکپارچه‌ای که تمام ابعاد تأثیر محیط طبیعی بر استقرارها را بررسی کنند، کم هستند. این شکاف پژوهشی به ویژه در مورد منطقه سبلان محسوس است، چرا که بیشتر مطالعات موجود یا تک‌بعدی بوده‌اند یا محدود به دوره‌های تاریخی خاص.

ویژگی های طبیعی کوه سبلان

موقعیت جغرافیایی و ساختار زمین شناسی

کوه سبلان در شمال غرب ایران و در استان اردبیل قرار دارد. این کوه با ارتفاع ۴۸۱۱ متر از سطح دریا، دومین قله مرتفع ایران است و به عنوان یکی از برجسته ترین ویژگی های طبیعی منطقه شناخته می شود. موقعیت جغرافیایی این کوه در نزدیکی مرزهای جمهوری آذربایجان و ارمنستان نیز تأثیر زیادی بر تعاملات فرهنگی و اقتصادی منطقه داشته است. سبلان در شمال غرب ایران، در مرز میان دو شهرستان اردبیل و مشکین شهر قرار دارد. در اطراف این کوه، رشته کوه هایی به نام کوه های سبلان جنوبی و شمالی شکل گرفته اند که این منطقه را به طور طبیعی به یک مکان استراتژیک برای سکونت و فعالیت های انسانی تبدیل کرده اند.

از نظر زمین شناسی، کوه سبلان آتشفشانی است که در طی میلیون ها سال از فعالیت های آتشفشانی شکل گرفته است. این آتشفشان نیمه فعال دارای ویژگی های منحصر به فردی است که شامل خاک های حاصلخیز آتشفشانی و منابع آب غنی می شود. ساختار زمین شناسی سبلان به ویژه لایه های خاکی حاصل از فعالیت های آتشفشانی، شرایط ویژه ای برای کشاورزی و توسعه سکونتگاه ها فراهم آورده است. این ویژگی ها موجب شده اند که منطقه سبلان به یکی از مناطق حاصلخیز ایران تبدیل شود و جوامع مختلف باستانی در اطراف آن به سکونت بپردازند. (معصومی، ۱۳۹۷)

شکل ۱: چشم اندازی از قله سبلان (ماخذ: نگارندگان)

منابع آبی: رودخانه ها و چشمه ها

یکی از ویژگی های مهم طبیعی کوه سبلان، منابع آبی فراوان آن است که تأثیر زیادی بر شکل گیری استقرارهای باستانی در اطراف آن داشته است. این کوه منبع اصلی چندین رودخانه بزرگ است که از جمله می توان به رودخانه قره سو اشاره کرد که از دامنه های کوه سبلان سرچشمه می گیرد و در جریان خود اراضی وسیعی را آبیاری می کند. رودخانه قره سو نه تنها در تأمین آب شرب مردم منطقه تأثیرگذار است بلکه در کشاورزی نیز اهمیت ویژه ای دارد. همچنین، چشمه های آبگرم فراوانی در این منطقه وجود دارد که از نظر تاریخی برای جوامع باستانی، علاوه بر تأمین نیازهای آب آشامیدنی، اهمیت فرهنگی و درمانی نیز داشته است.

وجود این منابع آبی در منطقه سبلان، موجب شکل گیری جوامع کشاورزی و استقرارهای انسانی در این نواحی شده است. منابع آبی سبلان همچنین نقش مهمی در تأمین نیازهای اساسی جوامع باستانی مانند آب شرب، آبیاری زمین های کشاورزی و توسعه صنایع دستی ایفا کرده است. در بسیاری از محوطه های باستانی اطراف کوه سبلان، شواهدی از کشاورزی و استفاده از خاک های حاصلخیز به وضوح مشاهده می شود. منابع آبی علاوه بر ویژگی های کشاورزی، از نظر استراتژیک برای جوامع انسانی نیز حائز اهمیت بودند، چراکه آب مورد نیاز برای تأمین زندگی روزمره و حفظ امنیت از جمله عوامل تعیین کننده در انتخاب محل استقرار بودند. (فردی و چگنی، ۱۴۰۰).

خاک‌های حاصلخیز آتشفشانی

خاک‌های حاصلخیز و غنی از مواد معدنی در دامنه‌های کوه سبلان یکی از عوامل کلیدی در جذب جوامع انسانی به این منطقه بوده است. خاک‌های آتشفشانی این کوه، که دارای مواد مغذی فراوان و قابلیت کشاورزی بالا هستند، در طول تاریخ، منطقه سبلان را به یکی از مراکز اصلی کشاورزی تبدیل کرده‌اند. این خاک‌ها به‌ویژه برای کشت محصولات زراعی مانند گندم، جو و میوه‌های مختلف مناسب بوده و امکان تأمین مواد غذایی برای جوامع انسانی را فراهم کرده است. در تحقیقات باستان‌شناسی نیز به وضوح مشاهده شده است که بسیاری از استقرارگاه‌های باستانی در اطراف دامنه‌های کوه سبلان، در مناطقی با خاک‌های حاصلخیز ایجاد شده‌اند.

این ویژگی‌های کشاورزی به‌ویژه در جوامع باستانی اهمیت ویژه‌ای داشته و تأثیر آن‌ها بر انتخاب مکان‌های سکونت کاملاً مشهود است. در بسیاری از محوطه‌های باستانی اطراف کوه سبلان، شواهدی از کشاورزی و استفاده از خاک‌های حاصلخیز به‌وضوح مشاهده می‌شود. خاک‌های حاصلخیز در این منطقه موجب ایجاد و توسعه نواحی کشاورزی و سکونتگاه‌های انسانی شده‌اند که به‌طور طبیعی موجب رونق تمدن‌های مختلف در این منطقه گردیده است. (حسینی، ۱۳۹۵).

اقلیم و شرایط آب و هوایی

اقلیم منطقه سبلان، که تحت تأثیر ارتفاعات و موقعیت جغرافیایی آن قرار دارد، شرایط ویژه‌ای را برای سکونت و کشاورزی فراهم کرده است. این منطقه دارای اقلیم کوهستانی است که در فصول مختلف سال شاهد بارش‌های فراوان و دمای معتدل می‌باشد. بارش‌های مناسب، همراه با تابستان‌های خنک و زمستان‌های سرد، شرایط مطلوبی برای کشاورزی فراهم می‌آورد. در کنار بارش‌ها، دمای مناسب نیز باعث شده که منطقه سبلان از نظر توسعه کشاورزی و ایجاد سکونتگاه‌های انسانی شرایط مساعدی داشته باشد.

شرایط اقلیمی خاص سبلان به‌ویژه در ایجاد ذخایر آبی و توسعه کشاورزی اهمیت داشته و همین امر سبب شده که این منطقه از لحاظ سکونتگاه‌های باستانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار باشد. علاوه بر این، ویژگی‌های اقلیمی سبلان به‌عنوان یک عامل مهم در شکل‌گیری تمدن‌های باستانی عمل کرده است. جوامع انسانی در این منطقه، با توجه به این ویژگی‌ها، قادر به تولید منابع غذایی در مقیاس‌های وسیع‌تر بودند و این امر به رشد و توسعه جوامع آنان کمک شایانی کرده است. (یوسفی، ۱۳۹۱)

شکل ۲: چشم انداز زیبای دامنه سبلان (زمین‌های کشاورزی) (ماخذ: نگارندگان)

تحلیل تأثیر ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان بر شکل‌گیری استقرارهای باستانی

نقش منابع آبی در مکان‌یابی استقرارهای باستانی

آب، همواره یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های حیات انسانی بوده است. در منطقه پیرامون کوه سبلان، رودخانه‌ها، چشمه‌های آبگرم، و منابع آبی دائمی، شرایطی ویژه برای جذب جوامع انسانی فراهم کرده‌اند. حضور رودخانه‌های مهمی چون قره‌سو و چشمه‌های متعدد آبگرم در دامنه‌های سبلان، باعث شد استقرارهای انسانی در این مناطق شکل بگیرد. شواهد باستان‌شناسی از محوطه‌هایی نظیر شهر یئری و محوطه‌های اطراف سرعین و نیر نشان می‌دهد که بیشتر این سکونتگاه‌ها در مجاورت منابع آبی بنا شده‌اند. (فردی و چگنی، ۱۴۰۰)

وجود این منابع علاوه بر تأمین آب آشامیدنی، برای کشاورزی، دامپروری و مصارف صنعتی دوران باستان مانند سفالگری و رنگرزی نیز نقش حیاتی ایفا می‌کرده است.

تأثیر خاک‌های حاصلخیز بر توسعه کشاورزی و سکونت

فعالیت‌های آتشفشانی سبلان باعث به وجود آمدن خاک‌های آبرفتی بسیار حاصلخیز در دشت‌ها و دامنه‌های اطراف شده است. این خاک‌ها، که غنی از مواد معدنی و مغذی هستند، بستری عالی برای کشاورزی سنتی فراهم کرده بودند. جوامع باستانی منطقه با بهره‌برداری از این شرایط طبیعی، کشت محصولات مانند گندم، جو، عدس و نخود را آغاز کردند و به تدریج توانستند چرخه معیشتی خود را پایدار کنند. (حسینی، ۱۳۹۵) وجود این منابع غذایی باعث افزایش جمعیت و توسعه یافته‌تر شدن استقرارهای انسانی در طول زمان شد. در کاوش‌های باستان‌شناختی، نشانه‌هایی از انبارهای غله و ابزار کشاورزی اولیه در محوطه‌های اطراف سبلان یافت شده که این موضوع را تأیید می‌کند.

اهمیت موقعیت جغرافیایی دفاعی

کوه سبلان و ارتفاعات پیرامونی آن شرایط ایده‌آلی از لحاظ نظامی و دفاعی برای استقرار ایجاد کرده بودند. ارتفاع زیاد، شیب‌های تند و دید وسیع به دشت‌های اطراف، موجب شد جوامع باستانی از این موقعیت طبیعی بهره‌برداری کنند تا خود را در برابر حملات احتمالی محافظت کنند. بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که بسیاری از استقرارهای مهم، به‌ویژه دژها و قلعه‌هایی مانند قلعه قهقهه و قلعه بونی یوغون، در نقاط مرتفع و صعب‌العبور بنا شده‌اند. (یوسفی، ۱۳۹۱) این انتخاب استراتژیک، هم موجب کاهش آسیب‌پذیری در برابر تهاجمات دشمنان و هم تسهیل در کنترل و نظارت بر منابع طبیعی اطراف می‌شد.

نقش ویژگی‌های آیینی کوه سبلان در الگوهای استقرار

کوه سبلان در بسیاری از متون تاریخی و روایات شفاهی محلی، به عنوان مکانی مقدس و محل ظهور پیامبران و بزرگان دینی شناخته شده است. از گذشته‌های دور، کوه‌ها در بسیاری از فرهنگ‌ها جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند و سبلان نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. وجود باورهای آیینی مرتبط با کوه سبلان، مانند اعتقاد به مقدس بودن قله و چشمه‌های آن، سبب شده است که بسیاری از استقرارهای انسانی، به ویژه مکان‌های آیینی و تدفینی، در حوالی این کوه ساخته شوند. (معصومی، ۱۳۹۷) در بررسی‌های میدانی، آثار متعددی چون بقایای پرستشگاه‌های کوچک، قبور سنگی و فضاهای آیینی یافت شده است که حاکی از اهمیت مذهبی کوه سبلان برای جوامع باستانی است.

نتیجه بررسی ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان و تأثیر آن بر الگوهای استقرارهای باستانی استان اردبیل، نشان داد که عوامل محیطی نقشی تعیین‌کننده در انتخاب مکان‌های سکونت جوامع باستانی این منطقه داشته‌اند. منابع آبی فراوان، از جمله رودخانه‌ها و چشمه‌های آبگرم، مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری استقرارهای انسانی به شمار می‌روند؛ چرا که تأمین آب آشامیدنی، کشاورزی و دامداری، از نیازهای اساسی جوامع اولیه بوده است. در کنار آن، وجود خاک‌های حاصلخیز حاصل از فعالیت‌های آتشفشانی سبلان، امکان رونق کشاورزی و توسعه اقتصادی را فراهم آورده و موجبات تثبیت و گسترش جوامع

انسانی را در این پهنه فراهم کرده است. همچنین موقعیت جغرافیایی ویژه منطقه، با ارتفاعات طبیعی و دید گسترده به اطراف، قابلیت‌های دفاعی بسیار بالایی برای سکونتگاه‌های باستانی فراهم کرده است. در نهایت، جایگاه آیینی و مذهبی کوه سبلان در ذهنیت فرهنگی جوامع باستانی، نقش مکملی در انتخاب محل استقرار ایفا کرده و باعث شکل‌گیری فضاهای آیینی و نمادین در حاشیه این کوه شده است. مجموع این عوامل به روشنی نشان می‌دهد که طبیعت کوهستانی سبلان نه تنها محیط فیزیکی مناسبی برای استقرار فراهم کرده، بلکه از نظر فرهنگی و معنوی نیز الهام‌بخش جوامع انسانی در طول تاریخ بوده است.

بررسی نمونه‌های استقرارهای باستانی پیرامون کوه سبلان

محوطه باستانی شهر یئری

شهر یئری یکی از شاخص‌ترین محوطه‌های باستانی ایران و شمال غرب کشور در دامنه‌های شرقی کوه سبلان به شمار می‌رود. این مجموعه باستانی که در حاشیه رودخانه قره‌سو واقع شده است، شامل مجموعه‌ای از سنگ‌افراشته‌های اسرارآمیز با نقوش انسانی، بقایای معماری سنگی، و گورستان‌هایی با ساختارهای پیچیده می‌باشد. براساس کاوش‌های انجام شده، تاریخچه‌ی شهر یئری به اواخر دوره نوسنگی تا عصر مفرغ می‌رسد. (ملک شهمیرزادی، ۱۳۸۴) موقعیت این محوطه در نزدیکی منابع آب دائمی و بر پهنه‌ای با چشم‌انداز باز، نشان می‌دهد که انتخاب محل استقرار، ارتباط مستقیمی با دسترسی به منابع آب و قابلیت‌های نظارتی بر منطقه داشته است. از سوی دیگر، وجود ساختارهای آیینی و نمادین در این محوطه بیانگر ارتباط عمیق بین باورهای دینی جوامع کهن و محیط طبیعی پیرامون آنهاست. کوه سبلان در افق این محوطه قرار داشته و می‌تواند در ذهنیت آیینی ساکنان اولیه به عنوان مکانی مقدس درک شده باشد. به این ترتیب، شهر یئری نمونه‌ای برجسته از نقش مؤثر عوامل طبیعی در شکل‌گیری و توسعه استقرارهای باستانی است.

شکل ۳: منطقه باستانی شهر یئری (ماخذ: نگارندگان)

قلعه قهقهه

قلعه قهقهه یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های بهره‌برداری از موقعیت‌های طبیعی برای اهداف نظامی و سکونت در شمال استان اردبیل محسوب می‌شود. این دژ عظیم که بر روی یک کوه سنگی واقع شده، به دلیل موقعیت سخت‌گذر و طبیعی خود، در دوره‌های مختلف تاریخی، به ویژه در عصر صفویان، کارکرد زندان و دژ دفاعی داشته است. (پورکریمی، ۱۳۹۲) از منظر جغرافیایی، انتخاب مکان قلعه قهقهه نشان‌دهنده شناخت عمیق انسان‌های گذشته از ویژگی‌های زمین‌شناختی و توپوگرافی منطقه است. شیب تند صخره‌ها و دشواری دسترسی، این قلعه را به یکی از غیرقابل تسخیرترین سازه‌های دفاعی منطقه تبدیل کرده بود. این عامل نشان می‌دهد که جوامع انسانی همواره به دنبال بهره‌برداری از ویژگی‌های طبیعی به منظور تأمین امنیت و دفاع از خود بوده‌اند. بنابراین، قلعه قهقهه نه تنها اهمیت تاریخی دارد، بلکه از دیدگاه باستان‌شناسی جغرافیایی نیز گواهی بر تعامل میان انسان و محیط طبیعی در طول تاریخ است.

شکل ۴: قلعه قهقهه در شهرستان مشگین شهر اردبیل (ماخذ: نگارندگان).

تپه‌های باستانی دشت نیر

دشت نیر که در جنوب غربی اردبیل و در نزدیکی دامنه‌های سیلان واقع شده است، میزبان مجموعه‌ای از تپه‌های باستانی است که نشان‌دهنده‌ی حضور مستمر جوامع انسانی در این منطقه از دوران پیش از تاریخ تا دوران اسلامی می‌باشد. تپه‌های باستانی نیر، که برخی از آنها شامل لایه‌های متعدد استقرار و بقایای معماری خشتی و گلی هستند، اغلب در نزدیکی منابع آب و در زمین‌های نسبتاً حاصلخیز شکل گرفته‌اند. (پورکریمی، ۱۳۹۹) یافته‌های سفالی، ابزارهای سنگی، و آثار کشاورزی از این محوطه‌ها، حاکی از اقتصاد معیشتی مبتنی بر کشاورزی و دامداری در این منطقه است. نقش شرایط محیطی مانند خاک آتشفشانی حاصلخیز، منابع آب سطحی، و اقلیم معتدل، در انتخاب مکان‌های استقرار به روشنی قابل مشاهده است. این شواهد تأکیدی بر پیوند نزدیک میان الگوهای استقراری با ویژگی‌های طبیعی منطقه سیلان است.

چشمه‌های آبگرم سرعین و پیرامون آن

سرعین، با دارا بودن بیش از ۱۰ چشمه آبگرم طبیعی، از دیرباز مورد توجه جوامع انسانی بوده است. مطالعات باستان‌شناسی نشان داده‌اند که در اطراف این چشمه‌ها آثار سکونتگاهی و فضاهای آیینی به دست آمده که قدمت برخی از آنها به دوران اشکانی و ساسانی بازمی‌گردد. (اذانی، ۱۳۹۰) نقش منابع آبگرم در انتخاب مکان‌های استقرار نه تنها به دلایل معیشتی و درمانی بلکه به واسطه‌ی باورهای مذهبی مرتبط با خواص شفابخش آب‌های گرم، اهمیت فراوان داشته است. وجود چشمه‌های آبگرم در کنار زمین‌های حاصلخیز و نزدیکی به مسیرهای ارتباطی منطقه‌ای، باعث شده تا سرعین به یکی از قطب‌های دیرینه‌ی استقرار انسانی در حاشیه سیلان تبدیل شود. این شواهد نشان می‌دهند که انسان‌های باستانی نه تنها به جنبه‌های فیزیکی محیط، بلکه به ویژگی‌های نمادین و معنوی آن نیز در مکان‌گزینی توجه ویژه داشته‌اند.

شکل ۵: نمونه ای چشم انداز آبگرم سرعین (ماخذ: نگارندگان)

یافته‌ها

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان بر الگوهای استقرارهای باستانی استان اردبیل انجام گرفت. در طی این تحقیق مشخص شد که شرایط محیطی منحصربه‌فرد سبلان از جمله وجود منابع آب شیرین، خاک‌های حاصلخیز ناشی از فعالیت‌های آتشفشانی، موقعیت دفاعی طبیعی و اعتقادات آیینی، نقش انکارناپذیری در هدایت جوامع انسانی به سمت این ناحیه داشته است. بررسی محوطه‌های باستانی مانند شهر یثری، قلعه قهقهه و تپه‌های باستانی نیر و سرعین نشان داد که انتخاب مکان‌های استقرار در گذشته تصادفی نبوده، بلکه بر مبنای فهم عمیق انسان‌های باستان از محیط اطرافشان انجام شده است. تحلیل منابع کتابخانه‌ای، داده‌های میدانی و بررسی‌های جغرافیایی نیز تایید کرد که در بیشتر موارد، استقرارهای انسانی در مناطقی شکل گرفته‌اند که هم به منابع طبیعی حیاتی نزدیک بوده و هم امکان دفاع و بقای بلندمدت در آن‌ها بیشتر بوده است. (عباس‌نژاد، ۱۳۹۴؛ مقصودی، ۱۳۹۳).

بررسی ارتباط بین ویژگی‌های طبیعی و انتخاب مکان‌های استقرار

یکی از یافته‌های کلیدی این پژوهش، نقش چندبعدی ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان در تعیین الگوهای استقرار است. حضور رودخانه‌ها و چشمه‌های دائمی مانند قره‌سو و چشمه‌های آبگرم سرعین موجب می‌شده که جوامع انسانی به این نواحی جذب شوند. دسترسی به منابع آبی پایدار، امکان کشاورزی، دامپروری و سکونت دائم را فراهم کرده و تضمین‌کننده بقا در بلندمدت بوده است. از سوی دیگر، ارتفاعات و عوارض توپوگرافی منطقه، به ویژه دامنه‌های جنوبی و غربی سبلان، به واسطه‌ی موقعیت دفاعی مناسب، امکان دید وسیع به دشت‌ها و کنترل بر مسیرهای ارتباطی را مهیا می‌کردند. این ویژگی‌ها سبب می‌شده که اجتماعات انسانی ضمن بهره‌گیری از منابع محیطی، در برابر تهدیدات خارجی نیز امنیت بیشتری داشته باشند. علاوه بر جنبه‌های فیزیکی، سبلان به عنوان یک نماد آیینی و مذهبی، نقش معنوی مهمی در فرهنگ جوامع باستانی داشته است. شواهدی از آیین‌های کوه‌پرستی و باورهای مرتبط با مقدس بودن کوه‌ها در محوطه‌هایی مانند شهر یثری قابل مشاهده است، که نشان می‌دهد برخی استقرارها با انگیزه‌های مذهبی نیز شکل گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش آشکار ساخت که کوه سبلان با ویژگی‌های منحصربه‌فرد طبیعی خود، بستری مناسب برای شکل‌گیری و تداوم اجتماعات انسانی در استان اردبیل فراهم کرده است. منابع آبی فراوان، خاک حاصلخیز، موقعیت جغرافیایی استراتژیک و باورهای آیینی مرتبط با کوه، چهار عامل کلیدی در جذب و تثبیت جمعیت‌های انسانی در این منطقه بوده‌اند. همچنین می‌توان نتیجه گرفت که جوامع باستانی استان اردبیل در کنار بهره‌برداری هوشمندانه از مواهب طبیعی، ارتباطی عمیق و معنوی با محیط زیست خود برقرار کرده بودند که در نوع انتخاب مکان‌های استقرار و شیوه‌های زندگی‌شان بازتاب یافته است. مطالعه موردی سبلان نشان می‌دهد که محیط طبیعی، فراتر از یک بستر منفعل، عاملی فعال و تأثیرگذار در تحولات فرهنگی و اجتماعی جوامع انسانی بوده است. این یافته می‌تواند الگوی مفیدی برای پژوهش‌های آینده در حوزه‌های باستان‌شناسی محیطی و جغرافیای تاریخی فراهم آورد.

با توجه به شواهد و تحلیل‌های ارائه شده، اهمیت سبلان به عنوان یک کانون مهم استقرار در فلات ایران بیش از پیش آشکار می‌شود؛ از این‌رو حفاظت، مستندسازی و گسترش پژوهش‌ها در این منطقه، ضرورتی انکارناپذیر است که می‌تواند به غنای هرچه بیشتر میراث فرهنگی کشورمان کمک کند.

با توجه به نتایج این پژوهش، مشخص شد که ویژگی‌های طبیعی کوه سبلان نقش اساسی در شکل‌گیری استقرارهای باستانی منطقه داشته‌اند؛ با این حال، ابعاد دیگری نیز وجود دارند که نیازمند بررسی‌های بیشتری است. یکی از ضرورت‌های پژوهش‌های آتی، تحلیل دقیق‌تر نقش تغییرات اقلیمی در دوره‌های مختلف تاریخی بر الگوهای استقرار است. (مقصودی، ۱۳۹۳)

همچنین مطالعات تطبیقی بین سبلان و سایر نواحی کوهستانی ایران می‌تواند درک بهتری از الگوهای سکونت انسانی فراهم کند. علاوه بر این، پژوهش‌های لایه‌نگاری و تاریخ‌گذاری دقیق‌تر محوطه‌ها برای بازسازی توالی زمانی استقرارها ضروری به نظر

می‌رسد. از سوی دیگر، جنبه‌های آیینی و اسطوره‌ای مرتبط با کوه سبلان و تأثیر آنها بر انتخاب مکان‌های استقرار، می‌تواند زمینه پژوهش‌های ارزشمند دیگری باشد. (راشد، ۱۳۹۵). استفاده از فناوری‌های نوین نظیر GIS و سنجش از دور نیز می‌تواند به نتایج دقیق‌تر و علمی‌تری منجر شود.

منابع و مأخذ

- اسفندیاری و نظافت‌تکله، «ارزیابی و شناسایی ظرفیت‌های مقاصد ژئومورفولوژیکی و ژئوترمالی استان اردبیل با استفاده از مدل بریل‌ها و زوروس»، فصلنامه جغرافیا و محیط، ۱۴۰۳.
- https://www.srds.ir/article_217440.html?lang=fa
- هژبری نوبری، علیرضا و همکاران. «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه شهریری استان اردبیل»، فصلنامه مطالعات باستان‌شناسی دانشگاه تهران، ۱۳۹۹. https://jarcs.ut.ac.ir/article_77752.html
- فردی بیرانوند، ابودر و چگنی، فرزانه، «جایگاه منابع آب و حوضه‌های آبریز در تقسیمات کشوری ایران»، نشریه قلمروهای جغرافیایی قرن جدید، ۱۴۰۰. <https://www.ensani.ir/fa/article/481910>
- پورکریمی، پرویز و همکاران، تحلیل نقش عوامل طبیعی در توزیع فضایی سکونتگاه‌های قلعه‌ای استان اردبیل با استفاده از GIS و AHP، ۱۳۹۹. https://jarcs.ut.ac.ir/article_76074.html
- جعفری، س. «کتاب ژئومورفولوژی ایران». انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
- حیدریان، محمود و همکاران، «سیستم اطلاعات جغرافیایی در پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران»، نشریه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳۹۶. <https://ensani.ir/fa/article/378195>
- طاهری دهکردی، معصومه. «بررسی نقش عوامل زیست‌محیطی در پراکنش محوطه‌های باستانی»، نشریه دومین کنگره بین‌المللی علوم زمین و توسعه شهری، ۱۳۹۵. <https://civilica.com/doc/525992>
- معصومی، رحیم و همکاران، «بررسی مقادیر تمرکز عناصر سنگین و کمیاب در سیالات گرمایی فعال در میدان زمین‌گرمایی، جنوب کوه سبلان، استان اردبیل»، نشریه فصلنامه علوم زمین، ۱۳۹۷. <https://elmnet.ir/doc/1953674-52191>
- راشد محصل، محمد رضا و همکاران، «تجلی کوه در ایران باستان و نگاهی به جلوه‌های آن در ادب فارسی»، انتشارات مجله مطالعات ایرانی، ۱۳۹۱. <https://doi.org/10.22103/jis.2012.338>
- اذانی، مه‌ری و همکاران. «چشمه‌های آبگرم و توانمندی شهر سرعین در عرصه توریسم درمانی»، نشریه اولین همایش بین‌المللی مدیریت گردشگری و توسعه پایدار، ۱۳۹۰. <https://civilica.com/doc/139172>
- علیزاده، حسین. «پژوهشی در محوطه‌های گورستانی عصر آهن دامنه‌های سبلان»، انتشارات همایش ملی باستان‌شناسی و هنر سفال و سفالگری، ۱۳۹۵. <https://civilica.com/doc/179046>
- سلطانی، جواد. «نقش رودخانه قره‌سو در شکل‌گیری تمدن‌های باستانی اردبیل»، خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۸. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/12/21/2221032>
- عباس‌نژاد، رحمت و همکاران. «بررسی وضعیت کنونی و مطلوب باستان‌شناسی پیش از تاریخ در مرکز فلات ایران»، انتشارات سیویلیکا، ۱۳۹۴. <https://civilica.com/doc/540991>
- واعظی، علیرضا و همکاران. «بررسی تأثیر تغییرات دیرین اقلیم بر جوامع باستانی جنوب شرق ایران» انتشارات فصلنامه مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۴۰۳. <https://civilica.com/doc/2015917>
- مقصودی، س. «بررسی تأثیر عوامل طبیعی در توزیع فضایی مراکز باستانی آذربایجان غربی با استفاده از GIS»، انتشارات نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۳. https://journals.ui.ac.ir/article_16005.html
- خالدي، شهریار، روشنی، احمد. «جایگاه کوه سبلان در شکل‌پذیری آب و هواهای محلی»، انتشارات نشریه «جغرافیا» (انجمن جغرافیایی ایران)، ۱۳۸۵. <https://tinyurl.com/sabalan-climate>

- مددی، س. نورزاده، ع. و نظافت تکلّه، «تجزیه و تحلیل پتانسیل های ژئوتوریستی و ژئومورفولوژیکی شهرستان نیر در استان اردبیل. نشریه مطالعات جغرافیایی ایران، ۱۴۰۳. https://www.srds.ir/article_214196.html
- هژبری نوبری، علیرضا و همکاران، «تحلیل باستان شناختی محوطه شهریری (شهر یئری) در استان اردبیل، با تمرکز بر ساختارهای معماری، سنگ افراشته های انسان ریخت و تحولات فرهنگی از دوره مفرغ تا عصر آهن»، انتشارات نشریه مطالعات باستان شناسی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۹. https://jarcs.ut.ac.ir/article_77752.html
- مقدم، محمد «بررسی الگوهای استقرار در دامنه های کوه سبلان و تحلیل تعامل انسان با محیط طبیعی در دوره های مختلف تاریخی»، انتشارات نشریه مطالعات باستان شناسی ایران، ۱۳۹۲. <https://nbsh.basu.ac.ir/569546.html>
- واعظی، علیرضا و همکاران، «تأثیرات تغییرات دیرینه اقلیم بر شکوفایی و افول سلسله های حاکم بر ایران و فرهنگ های باستانی جنوب شرق ایران از هزاره دوم پیش از میلاد تا دوره ساسانی»، انتشارات فصلنامه مطالعات باستان شناسی پارسه، ۱۴۰۳. <https://civilica.com/doc/2015917/>
- Spalinger, Anthony, Fortresses as Ideological Images of Power, Journal of Egyptian Archaeology, 2023 [Fortresses as Ideological Images of Power - Anthony Spalinger, 2023](https://doi.org/10.1017/S0003598X00048729)
- Ioana A. Oltean, Burial mounds and settlement patterns: A quantitative approach to their identification from the air and interpretation, Antiquity, 2013. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00048729>
- Wachtel, Ido, The role of highland regions in interregional connectivity: Upper Galilee in the Early Bronze Age, The Levant: Journal of the Council for British Research in the Levant, 2023 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00758914.2023.2184030>